

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ САМОСТІЙНОЇ СОБОРНОЇ ДЕРЖАВИ У ПРАЦЯХ ІДЕОЛОГІВ ТА ПРОВІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ ХХ СТОЛІТТЯ

THE CONCEPT OF THE UKRAINIAN INDEPENDENT CONGREGATIONAL STATE IN THE WORKS OF IDEOLOGISTS AND LEADERS OF THE UKRAINIAN NATIONALIST MOVEMENT OF THE 20TH CENTURY

Василів С.С., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена висвітленню питань державницької ідеології українських націоналістів першої половини ХХ століття, а також аналізу концепцій Української самостійної соборної держави у працях ідеологів та провідників українського націоналістичного руху, програмних документах Організації Українських націоналістів. У статті автором наголошено на необхідності саме правової оцінки основних програмних документів Організації Українських націоналістів та доробку представників Проводу ОУН. Автором проаналізовано історичні та політичні чинники зміни світогляду та державницької ідеології українських націоналістів від націократичної, що була запропонована С. Нижанківським, до демократичної.

У статті відзначено історичне значення III Надзвичайного Великого збору ОУН (21-25 серпня 1943 р.), на якому були ухвалені нові програмні і політичні постанови для розширення соціальної бази боротьби за незалежність України. В усіх програмних документах Організації Українських націоналістів основною метою окреслено здобуття Української самостійної соборної держави (УССД), у якій влада своїм найвищим обов'язком буде вважати інтереси народу, ніколи не буде ставити перед собою загарбницьких цілей. Саме після III Надзвичайного Великого збору Організація Українських націоналістів були окреслені основні принципи демократії, що повинні бели стати основою для побудови майбутньої Української держави: заперечення національних утисків і поневолення; знищення будь-якого утиску людини людиною; право усіх громадян брати участь у формуванні органів влади; наявність та дотримання прав і свобод; їх обмеження лише в тому випадку, коли вони використовуються на шкоду народу та є інструментом негативних впливів зовнішніх сил

Автор у статті аналізує погляди провідних ідеологів та керівників Організації Українських націоналістів на майбутню Українську самостійну соборну державу, зокрема таких як С. Бандера, О. Дяків, Д. Мирон, П. Полтава (Мірчук), Л. Ребет, М. Сціборський.

Діяльність Організації Українських націоналістів була важливим етапом збройної боротьби за незалежність України, формування нової української націоналістичної ідеології, яка не втрачає актуальності в сучасних умовах боротьби українського народу за визволення нашої держави.

Ключові слова: націоналізм, Організації Українських націоналістів, Українська самостійна соборна держава, націократія, демократія.

The article is devoted to the coverage of issues of the statist ideology of Ukrainian nationalists of the first half of the 20th century, as well as the analysis of the concepts of the Ukrainian independent cathedral state in the works of ideologists and leaders of the Ukrainian nationalist movement, program documents of the Organization of Ukrainian Nationalists. In the article, the author emphasized the need for a legal assessment of the main program documents of the Organization of Ukrainian Nationalists and the completion of representatives of the OUN Branch. The author analyzed the historical and political factors of the change in the worldview and state ideology of Ukrainian nationalists from the national-democratic one proposed by S. Nyzhankivskyi to the democratic one.

The article notes the historical significance of the III Extraordinary Great Assembly of the OUN (August 21-25, 1943), at which new programmatic and political resolutions were adopted to expand the social base of the struggle for Ukraine's independence. In all the program documents of the Organization of Ukrainian Nationalists, the main goal is the achievement of the Ukrainian independent cathedral state (USSD), in which the government will consider the interests of the people as its highest duty, and will never set before itself aggressive goals. It was after the 3rd Extraordinary Great Meeting of the Organization of Ukrainian Nationalists that the main principles of democracy were outlined, which should become the basis for building the future Ukrainian state: denial of national oppression and enslavement; the destruction of any oppression of man by man; the right of all citizens to participate in the formation of government bodies; availability and observance of rights and freedoms; their limitations only in the case when they are used to the detriment of the people and are a tool of negative influences of external forces

In the article, the author analyzes the views of leading ideologues and leaders of the Organization of Ukrainian Nationalists on the future Ukrainian independent cathedral state, including S. Bandera, O. Dyakiv, D. Myron, P. Poltava (Mirchuk), L. Rebet, and M. Sciborskyi.

The activity of the Organization of Ukrainian Nationalists was an important stage of the armed struggle for the independence of Ukraine, the formation of a new Ukrainian nationalist ideology, which does not lose its relevance in the modern conditions of the struggle of the Ukrainian people for the liberation of our state.

Key words: nationalism, Organizations of Ukrainian nationalists, Ukrainian independent cathedral state, natsiocracy, democracy.

Правознавці не часто приділяють належну увагу дослідженню ідеологічно-правової спадщини українського націоналістичного руху ХХ століття. Водночас, саме юридичної оцінки та політико-правового аналізу потребує величезний масив документів доби національно-визвольних змагань українців. Окремі положення державотворчої ідеології українських націоналістів знайшли своє відображення у працях В. Вятровича, В. Деревінського, П. Гай-Нижника, Г. Кас'янова, Ю. Киричука, О. Кучерука, О. Лисенка, А. Рибак, І. Патрільяка.

На Конгресі українських націоналістів у Відні (Австрія) 3 лютого 1929 р. була заснована Організація українських націоналістів, яка мала за мету створення соборної, незалежної держави на всіх українських етнічних землях.

На цьому Першому конгресі українських націоналістів С. Нижанківський виголосив доповідь про основи державного будівництва, яка і стала підвалиною програми ОУН та закріпила засадничі погляди українських націоналістів на створення та розвиток Української держави [1, с. 48-57]. Вже на цьому етапі у ідеологічно-програмних документах ОУН можна виокремити достатньо цілісне бачення націоналістами форми майбутньої національної держави [2].

Як слушно зауважує Г. Касьянов, державу не можна будувати наосліп, без чіткого ідеологічного бачення: що, для кого і навіщо будується, водночас варто пам'ятати, що ідеології є різними, і саме від того, яку світоглядну модель кладуть в основу політичної системи, постають різні державні будівлі [2].

Досліджуючи державницькі ідеї Організації українських націоналістів на визвольному етапі в довоєнний період, науковці підкреслюють, що процес ідеологічного формування ОУН тривав до початку 1940-х рр. в умовах загальносвітової кризи парламентаризму [3, с. 108-114].

Саме тому, як вказує М. Прокоп, в довоєнний час основною формою організації для ОУН була модель побудована «на засадах всеукраїнства, надпартійності і монархізму, така, що протиставлялася всім іншим українським політичним партіям, а для себе вимагала монополюючого становища в суспільстві» [4, с. 6-10].

ОУН на той час визнавала лише такі політико-ідеологічні принципи, які були визначені у її програмних та організаційних документах: вождизм, диктатура, монархічність у управлінні державою, відсутність будь-якої опозиції, тоталітаризм і монополізм у владі [5, с. 84-86].

21-25 серпня 1943 р. у с. Золота Слобода Козівського району Тернопільської області проводився III Надзвичайний Великий збір ОУН (р). Бандерівське керівництво, скликаючи III Надзвичайний Великий збір ОУН, переслідувало мету підбити підсумки національно-визвольного руху 1941-1943 рр. та ухвалити нові програмні і політичні постанови для розширення соціальної бази боротьби за незалежність України [6, с. 68].

У програмних постановках була сформульована мета ОУН – виборення Української самостійної соборної держави (УССД) без поміщиків і капіталістів, у системі національних демократичних держав інших вільних народів, поборювання усіляких імперіалізмів, за справедливе розв'язання національного та соціального питань. Наголошено, що в Українській державі влада своїм найвищим обов'язком буде вважати інтереси народу, ніколи не буде ставити перед собою загарбницьких цілей. Далі викладається широка соціально-економічна програма ОУН: знищення колгоспної системи; передача землі народам; запровадження національно-державної і громадської власності на надра, фабрики і заводи, національно-державної організації банківської системи й великої торгівлі, громадсько-кооперативної і приватної дрібної торгівлі; встановлення восьмигодинного робочого дня, справедливої оплати праці, свободи профспілок; введення безплатної освіти та охорони здоров'я, вільного доступу до вищих навчальних закладів; проголошення рівності чоловіків і жінок, свободи друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, політичних та громадських організацій, права національних меншин плекати свою культуру, рівність всіх громадян незалежно від їх національності [7, 127, с. 151-155].

Проблему майбутнього політичного режиму активно обговорювали публіцисти організації на рідних землях та за кордоном. Так, один з очільників ОУН О. Дяків писав, що демократію потрібно взяти за основу політичного режиму, але слід добре продумати її конкретну форму, бо вона може мати і негативні тенденції через різноманітні вади державної системи та низьку політичну культуру громадян. Автор доходить висновку, що ОУН завжди обстоювала добро громадян, а це – одна з головних рис демократії [8, с. 308].

Щодо форми правління в майбутній Українській державі, то на думку В. Трохимовича, знайти в офіційних оунівських документах відповідь на це запитання складно. Тому лише в працях поодиноких публіцистів знаходимо розкриття певних аспектів цієї наукової проблеми.

Основними функціями держави політична думка ОУН вважала забезпечення всебічних умов розвитку народу і регулювання розрізаних інтересів на внутрішньополітичній арені та охорону від зовнішньої небезпеки (регулюючи, координуючи, захисну функції). Оунівська теорія піддала гострій критиці ліберальну концепцію держави з її наголосом на індивідуальних свободах кожного. В той же час вона передбачала певний мінімальний набір невідчужуваних природних прав громадян [9, с. 8-9].

У працях одного з видатних ідеологів ОУН Д. Мирона присутні також ознаки республіканської президентської форми правління з поділом влади на три гілки та місцевим самоврядуванням. Пропонувалася «обмежено-республіканська» президентська форма правління у поєднанні з «націократичним» політичним режимом [8, с. 302].

Зміни в програмі ОУН(б), внесені її III Надзвичайним Великим збором, стали початком певних ідеологічних розходжень в націоналістичному середовищі. Програма бандерівців вже не містила положень про становий поділ; людина проголошувалася найвищою цінністю. Пропонований режим названо не «націократією», а спочатку – «новим ладом» і згодом – «демократичним ладом». Загалом, після війни оунівці задекларували, що суспільний устрій повинен бути побудований на демократичних засадах. Діячі групи С. Бандери та ОУН в Україні вважали, що демократія не є ідеалом, який достатньо проголосити, а є режимом з окресленими свободами співіснування елементів суспільства, набором інструментів державної політики [9, с. 8-9; 100, с. 38-40].

Л. Ребет та його прихильники зводили демократію до певного непорушного ідеалу, гарантій розвитку окремих громадян, а вже через них – усієї нації. Вони заперечували класичний постулат націоналізму про перевагу спільних інтересів над інтересами людини.

Так, проаналізувавши статтю одного з ідеологів ОУН(б) П. Полтави «За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській державі» (1949 р.), можна зробити такі узагальнення: автором пропонувалася концепція парламентської демократичної республіки (автор вважав, що закони лише тоді виконують без відхилень, коли цей процес контролює законодавець, звідси виконавча влада повинна підпорядковуватися законодавчій); б) на думку автора, депутатів парламенту слід обирати з представників політичних партій на загальних прямих рівних виборах на пропорційній основі (автор обстоював думку, що до виборів слід було допускати лише ті партії, чії програми не містять антидержавних положень та які зібрали не менше двох мільйонів підписів громадян) [10, с. 32-36].

Після виборів партії-переможці зобов'язувалися утворити парламентську більшість, яка розробить «Декларацію єдиної національної політики» та зобов'яжуться її виконувати [8, с. 310]. На думку П. Полтави, це могло б зумовити настання таких наслідків: 1) існуватимуть чіткі напрями розвитку держави, які позбавлять труднощів у законодавчій роботі; 2) глава держави одержить право розпускати парламент у разі, якщо більшість не самостійно визнає та не буде оприлюднено «Декларацію», і самостійно формувати виконавчу владу до повторних виборів; 3) реалізовувати політику парламенту мав би уряд, сформований з представників партій, що перемогли, або однієї партії, що отримала більшість голосів, причому парламент не мав би права висловити вотум недовіри урядові [8, с. 311]. Водночас залишилися відкритими питання однопалатності чи двопалатності парламенту, повноважень Президента (глави держави), глави уряду.

Спільною для угруповань А. Мельника та С. Бандери була чітка позиція, що диктатура не може бути довготривалою формою державного режиму, оскільки переростає в деструктивне, нічим не виправдане, явище. Більше того, вона повинна бути легітимною та тривати лише до створення і стабілізації державного механізму й повного усунення загроз суверенітету держави.

Як уже зазначалося, політичний режим, пропонований ідеологами українського націоналізму кінця 30-х – початку 40-х років ХХ ст., носив назву «націократія» – «суспільний лад, за якого владу в державі має нація». Причому з центром ваги на виконавчих інститутах влади (глава держави, уряд). Провідна роль у розробці теорії націократичного режиму належить М. Сціборському. Під «націократією» він розумів владу нації в державі, яка опирається

на організовану і солідарну співпрацю усіх соціально-корисних верств населення, об'єднаних відповідно до їх суспільних і професійно-виробничих функцій в представницьких органах державного управління [11, с. 8].

Так, М. Сціборський розробив «Проект основних законів (Конституції) Української держави» (Проект Конституції складався з XI розділів і 129 статей), який на нашу думку заслуговує особливого аналізу. Як зазначав автор, цей проект був складений на основі основних засад ОУН, з врахуванням тих обставин, в яких доведеться у майбутньому розбудовувати незалежну Українську державу [12].

Враховуючи те, що керівництво ОУН певний час вбачало майбутню Українську державу як жорстко авторитарну, монопартійну державу, в якій влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб, проект Конституції починався наступним чином: «Україна є суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно-становою державою, що носить назву Українська держава. Устрій Української держави будується на засадах націократії» [12].

На думку автора проекту Конституції, вся повнота влади в державі повинна була належати українській нації. В умовах багатонаціональної держави, якою була в той час Україна і якою залишається на сьогодні, висунення такого гасла могло привести до конфронтації. Це, в свою чергу, було загрозою стабільності і правопорядку, соціальна цінність яких полягає насамперед у забезпеченні громадянського миру і злагоди. Територія майбутньої Української держави повинна була бути визначена вже після її проголошення. Очевидно, це залежало б від тієї геополітичної ситуації, в якій могло відбутись проголошення національної державності [12].

На нашу думку, уваги заслуговують публікації одного з провідників ОУН в Україні О. Дяківа, який зауважував, що демократію потрібно взяти за основу політичного режиму, але слід добре продумати її конкретну форму. На думку автора, демократія може призвести як до розвитку і посилення країни, так і до негативних тенденцій через різноманітні вади державної системи та низьку політичну культуру громадян [13, с. 37-43]. Саме другий варіант, думається, відповідає сучасному стану посттоталітарного українського суспільства.

Такі ж думки О. Дяків висловив у «Листі до друзів за кордоном» (1950), який адресував представникам «опозиції» закордонних частинах ОУН. Він наполягав на тому, що демократію потрібно покласти в основу політичного режиму держави, але обмеживши її чіткими рамками [13, с. 37-43].

До речі, у статті «Про наш демократизм» (1949 р.) О. Дяків детально проаналізував еволюцію ставлення ОУН до питань демократії та дійшов висновку: Організація завжди стояла за добро народних мас, а це – одна з головних рис демократії. Західноєвропейський і американський лад, на думку О. Дяківа, не був по-справжньому демократизмом, бо допускав визиск однієї групи населення іншою. А тому, взявши до уваги питомі риси українського народу та досягнення суспільних наук, після свого III Надзвичайного Великого збору ОУН окреслила такі провідні принципи демократії: 1) «антиімперіалізм» – заперечення національних утисків і поневолення; 2) «безкласове суспільство» – знищення будь-якого визиску людини людиною; 3) «народна влада» – право усіх громадян брати участь у формуванні органів влади; 4) «воля людини» – наявність та дотримання прав і свобод; їх обмеження лише в тому випадку, коли вони використовуються на шкоду народу та є інструментом негативних впливів зовнішніх сил [14, с. 251-256].

Як бачимо, пропоновані «принципи» мало чим відрізняються від засад демократії в сучасному розумінні. Безперечно досягненням Проводу ОУН в Україні було чітке розрізнення демократії як політичного режиму та поширеного тоді лібералізму як ідеології. Вони стояли на такій

позиції: влада повинна бути в руках народу – рівних громадян з однаковими правами, – тобто підтримували демократію. Натомість лібералізм – ідеологія, що трактує людину як носія абсолютних політичних, економічних, соціальних свобод, не зв'язаних жодними нормами, – була однозначно чужою ОУН.

Тут варто зазначити, що оунівський публіцист П. Полтава піддав критиці антидемократичні позиції одного з найавторитетніших теоретиків ОУН Д. Мирона, заперечивши доцільність існування в державі лише однієї політичної сили – ОУН – та владотворчу функцію станових організацій. Він був переконаний, що в цьому разі станові організації перетворяться на таке саме знаряддя боротьби за владу, як і політичні партії [15]. П. Полтава погоджувався з тим, що демократичний політичний режим не позбавлений різних вад, але водночас він визнавав багато переваг саме за демократією.

Ефективним інструментом проти хиб демократії, на думку автора, може бути вихована висока політична культура мас. Запровадження загального виборчого права впритул наближає країну до того, щоб відчутти волю та бажання всіх громадян. Коли ж такі вибори дають певні збої, то звинувачувати потрібно суспільство, національну еліту, а не загалом систему. П. Полтава був переконаний, що поступ можливий там, де «зударяються різні політичні сили», а не «одна собі діє». В іншому випадку буде те, що було в Німеччині і є в СРСР. У той же час, зазначав він, демократія не повинна стати найбільшою цінністю, а її використання потрібно задля досягнення високих націоналістичних цілей [15]. Відзначимо, що намагання органічно поєднати в теорії принципи націоналізму та демократії було однією з особливостей повоєнної суспільно-політичної, державно-правової думки в середовищі ОУН.

Натомість, у політичній думці ОУН(з) питання демократії було дуже тісно пов'язано з новим баченням ролі та значення людини. Так, її представники вважали, що III Надзвичайний Великий збір в центрі уваги разом з ідеєю нації поставив людину – вільну, з певними важливими обов'язками, а також широкими правами і всебічним їх забезпеченням.

Д. Ребет (дружина Лева Ребета) у праці «Українська держава в дусі програми Організації українських націоналістів» зазначала, що розвиток одиниці та піднесення цілої низки вимог для її щоденного добра водночас сприяє і розвитку нації, а разом з тим – національної держави. Однак незалежно від цього, наголошувала вона, людина вже є вартістю в собі. Д. Ребет була переконана, що логічним синтезом двох принципів вартостей – нації і людини – є третя сила: демократизм, якому вона відводила роль «впорядковувального чинника у взаєминах між нацією, державою і людиною». Авторка заперечувала, здавалось би, класичний постулат націоналізму про перевагу спільних інтересів над інтересами людини і вважала, що під цим криється позбавлення людини усіх громадянських та особистих прав на користь держави [16, с. 26, 32].

Концепція суспільно-політичного устрою майбутньої Української держави, запропонована ідеологами ОУН, була кардинально новою та несхожою на інші, до того часу існуючі в Україні.

Неодноразово звинувачений в авторитаризмі лідер ОУН С. Бандера у статті «До проблеми політичної консолідації» (1946 р.) вказував, що в державній організації народу повинна бути політична диференціація і вільний розвиток політичних угруповань та здорова конкуренція між ними. Самі ж державні органи, виконуючи свої функції, повинні стояти на понадпартійних позиціях. В суверенній Українській державі потрібно гарантувати можливість для існування і розвитку різних за ідеологією політичних угруповань [17, с. 28].

Загалом повоєнну позицію середовища ОУН(б) щодо питання багатопартійності можна окреслити так:

намагатися уникнути появи великої кількості партій, але дати свободу їх утворення та діяльності [13, с. 37-43].

Після війни поняття демократії як способу формування влади та її значення для держави отримало по суті однакове трактування як в Україні, так і в середовищі Закардонних частин ОУН. Діячі Організації вважали, що вона не є ідеалом, кінцевою метою, яку достатньо проголосити, а лише окресленими межами та свободами співіснування елементів суспільства, набором певних інструментів ефективною державною політикою. Еволюції у питаннях майбутнього державно-політичного режиму зазнало також середовище ОУН(м) [13, с. 37-43].

Повоєнний період характеризується відходом від значущих позицій. Проте слід зазначити, що до режиму демократії ОУН(м) теж підійшла з рядом конкретних і обґрунтованих застережень. Загалом вони збігалися з позиціями ОУН(б). Мельниківці вважали, що людина має права, але і обов'язки не порушувати прав інших та не зазіхати на державні інтереси. Тому в здоровому, повноцінному демократичному суспільстві людина повинна зректися деяких своїх свобод. Очевидно, що початком еволюції крила ОУН(м) слід вважати ще 1942 р., коли за ініціативою О. Ольжича було визначено її ставлення до ролі й прав людини в суспільстві, прийнявши як революційне гасло: «Свобода народам! Гідність людині!». Мельниківці трактували його так: обмеження суспільством свободи людини можливе лише настільки, наскільки не принижує гідність людини [12, с. 37-43].

Ідея про те, що вирішення засадничих питань майбутньої держави мало здійснюватися у формі прямої демократії, знайшла відображення у проєкті «Основи української державності», підготованому у 1944 р. групою діячів

ОУН(м). На думку авторів проєкту, основний закон держави має бути обговорений і затверджений «всенародним таємним голосуванням» (плебісцитом). Крім того, питання про те, чи голова держави буде спадковим монархом, чи обраним на певний термін президентом, теж мав вирішувати плебісцит [18, с. 124-126].

Як стверджує С. Бандера у статті «Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном» (1948 р.), лише Самостійна Соборна Українська Держава може забезпечити українському народові повну волю, всебічний свободний розвиток, добробут, соціальну справедливість і справжнє народовправство [17, с. 345-347].

Так, член Проводу ОУН(б) П. Мірчук зауважує, що українські націоналісти у повоєнний період виокремлювали наступні ознаки демократичного устрою: 1) право кожного громадянина висловлювати свої погляди і критикувати свій уряд; 2) право народу усувати уряд, що не відповідає його волі, і забезпечення можливості здійснювати це право; 3) конституційна можливість для народу висловлювати свою волю в справі встановлення та зміни конституції [19, с. 42-43]. Саме останнє положення об'єктивує можливість запровадження у новому державному устрої інституту демократичного референдуму (плебісциту).

Діяльність Організації Українських націоналістів була не лише етапом збройної боротьби за незалежність України, а й черговим періодом розвитку суспільно-політичної, державно-правової думки України. Відповідно до націоналістичної доктрини, яка була покладена в основу діяльності Організації Українських націоналістів, теоретики та ідеологи Організації розробляли концепції державного устрою, державно-політичного режиму майбутньої самостійної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1953 рр. Видання Закардонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. 372 с.
2. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm> (дата звернення 20.09.2022)
3. Таран С. Державотворення Миколи Сціборського. ОУН минуле і майбутнє. Київ, Фондація ім. О. Ольжича, 1993. С. 108-114.
4. Прокоп М. УПА і демократизація програми ОУН. Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. (Київ, 25-26 серпня 1992). Київ, 1992. С. 6-10.
5. Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). Чернівці. 1995. 114 с.
6. Мизак Н. УПА – «ЗАХІД» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942-60 рр. Чернівці-Торонто. Прут, 2011. 436 с.
7. Постанови Третього Великого Збору ОУН (С. Бандери) URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1131> (дата звернення 20.09.2022).
8. Трофимович В. Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940-1950). Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2007. С. 301-311.
9. Рибак А. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. Київ. 2011. 14 с.
10. Ухач В.З. Питання державності в ідеологічних концепціях і програмних документах українських націоналістів (30-40рр. XX ст.). Актуальні проблеми правознавства. 2016. Випуск 1. С. 32-36.
11. Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проєкту основних законів (Конституції) Української Держави». Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів». Т. 7. С. 8-24.
12. Вовк Ю. Є. Проект Конституції Української держави члена проводу ОУН М. Сціборського URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnivs_2003_22_57 (дата звернення 20.09.2022).
13. Рибак А. Ставлення до демократії у політичній думці ОУН 1940-1950-х років. Наукові записки Національного університету «Кієво-Могилянська Академія». Політичні науки. Київ, Видавничий дім „КМА”. 2006. 96с. Том 57. С. 37-43.
14. Рибак А. Сутність держави за ідеологією українського націоналізму у 1940 – 1950 рр. Ефективність державного управління: Збірник наукових праць ЛРІДУ НАДУ. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. Вип. 10. С. 250-258.
15. Федун П. «Петро Полтава» Дружам за кордоном. Про правильність дотримання Постанов III НВЗ 1950 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/3281/> (дата звернення 20.09.2022).
16. Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань. Гадяч, 2003. 569 с.
17. Бандера С. До засад нашої визвольної політики. Перспективи Української Революції: збірка творів. Дрогобич. Відродження, 1998. 656 с.
18. Дерев'яно С. М. Ідея запровадження прямого народовладдя у політичній думці українського національного руху (20-40-і роки ХХ століття). Панорама політологічних студій. Наук. вісник Рівненського держ. гуманітар. ун-ту. Рівне, 2012. Вип. 8. С. 121-127.
19. Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху. Лондон-Мюнхен. Укр. Визвольна Спілка, 1955. 184 с.